

2058? Võib ka hiljem!

Sõja ja rahu vahel. Koguteos. II köide.

Esimene punane aasta. Okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni. Peatoimetaja Enn Tarvel, köite toimetaja Meelis Maripuu. S-Keskus [Tallinn], 2010. 798 lk. + kaardid.

Eesti ajalooteaduse lähimineviku üks hiilgeperioode on kahtlemata 1980-ndate lõpp ehk taasiseseisvumise periood, mil pärast „küpse sotsialismi” seisakuaastaid puhkes tõeline uutmise ja avalikustamise tuhin. Mõneks ajaks tõusid lähiajaloo „valgeid laike” täitvad ajaloolased ühiskondliku tähelepanu keskpunkti ja nautisid (seda ise kogenud noorte uurijate eneste sõnul) ajutiselt lausa popstaari staatust.¹ Sel lühikesel, aga produktiivsel perioodil kirjutati palju (enamasti küll ülevaateartikleid ajakirjanduses), ajalehesabades ilmus massiliselt vene ajaloolaste uurimuste tõlkeid jne. Vahel jääb lausa mulje, et osa tänapäeva Eesti ajalookirjutuses lähiajaloo tegelevaid autoreid (rohkem vanem põlvkond, kes olnud aktiivne juba enne 1980-ndaid, ja eriti mitteajaloolased) on jäänud sellesse perioodi justkui kinni, kasutades sama väljenduslaadi ja esindades samu kontseptsioone, mis kaks aastakümnet tagasi perestroika aegadel. See ainult suurendab nende lõhet *akadeemilise* ajalookirjutusega. Mõneti sama probleem on ka tavalugejatega – ajalooteaduse erialased artiklid on sageli keeruliselt kirjutatud ja vähe illustreeritud, ei kutsu lugema. Keskmise netikommentaator aga vist arvabki, et ajaloolased ei tee mitte midagi (nende töid ju Delfist lugeda ei saa!) ja et olemasolevad teadmised Eesti lähiminevikust on üleüldse nullilähedased.

See asjaolu teeb sellised laiemale lugejaskonnale mõeldud koguteosed nagu „Sõja ja rahu vahel” eriti vajalikuks. Käesoleval juhul on tegemist pikaajalise projektiga, mis sai alguse juba eelmise aastatuhande lõpus. Selle eesmärgiks on luua ülevaatlilik 10-köiteline käsitus Eesti sõjalisest ja julgeolekupoliitilisest ajaloost ajava-

hemikul 1939–1956 ehk Molotovi-Ribbentropi paktist, mis määras sinise ala NSV Liidu mõju sfääri, kuni Ungari ülestõusu mahasurumiseni, mida on tavaks vaadelda aktiivsema antisovetliku vastupanu lõpupeiriina. 1998. aastal algatatud uurimisprojekt kandis esimesi vilju kuus aastat hiljem, mil nägi trükivalgust „Sõja ja rahu vahel” esimene köide,² kajastades 1939. a. baasidelepingut ja avaralt selle eellugu. 2010. aasta kevadel ilmus pärast pikka tööd hiigelprojekti II köide, mis esitab kompaktsel ja üsna loetaval kujul sünteesi Eesti ajalooteaduse viimaste aastakümnete saavutustest „esimese punase aasta” (suvi 1940 – suvi 1941) uurimisel. See on ajaliselt küll lühike, kuid tähenduselt väga mõjukas periood, mil sovetlik režiim haaras Eestis võimu ning asus siin läbi viima äärmuslikke ja ränki ümberkorraldusi. Autorite tabavas sõnastuses on kõnealuse köite sisuks näidata, „kuidas Eesti muutus julgeolekupoliitika subjektist objektiks”.

Meie lugemislauale jõudnud raamat on juba välimuseltki igati soliidne. Riskides langeda klišeedesse, tuleb mainida, et ühe väiksemat sorti telliskivi mõõdud ja kaalu annab see oma ligi kaheksasaja leheküljega tõepoolest välja. Sarja esimese köitega võrreldes on maht kasvanud rohkem kui kolmandiku võrra.

Mis puutub esimesse köitesse, siis mulle on jäänud mulje, et sarja avaraamatu kõrge kvaliteet ja teenitud kõrge tunnustus³ tekitasid ka teise köite suhtes juba ette küllaltki positiivse eelhäälestuse. Ette rutates tuleb mainida, et seda eeldavad lugejad tõenäoliselt väga pettuma ei pea. Järgides aga nutikat välismaist kõnekäändu, mille kohaselt „vanakurat peitub üksikasjades”, tasub siinkohal enne lõpliku hinnangu andmist süveneda ka selle raamatu puhul detailidesse.

Suursaavutus

Esmajärjekorras tuleb kiita esimesena silma torkavat: raamatu ülesehitus on hästi läbi mõeldud. Käsitus jälgib samm-sammult „punasel aastal” tooni andnud olulisi sündmusi ja protsesse maailma mastaabis ja Eestis kohapeal. Maailmapoliitika ülevaatele järgneb 1940. a. suvise *hääletu alistumise* põhjalik järk-järguline käsitus: Nõukogude-poolne ultimaatum, okupat-

¹ K. Arjakas, M. Laar, H. Walter. Ajaloolane ja ajalugu. – Kodumaa 09.01.1991, lk. 5.

² Sõja ja rahu vahel. Koguteos. I köide. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. 2004.

³ Mitmed ajaloolased hindasid seda 2004. aastal Eesti taasiseseisvuspäriajalooteaduse üheks olulisemaks saavutuseks: vt. I. Paavle. Sõja ja rahu vahel... – Akadeemia 2004, nr. 8, lk. 1833–1836; J. Valge. Idast tõusev punane koit. – Tuna 2004, nr. 4, lk. 160–164.

sioon, nukuvalitsuse ametiseseadmine,⁴ „rahva revolutsiooni” instseneering, sovetliku pseudoparlamendi moodustamine, Eesti Vabariigi jõustruktuuride lammutamine ja rakendatud repressioonid leiavad põhjalikku kajastamist. Järgneb vastupanu käsitlus, spontaansetest protestidest vastupanuorganisatsioonideni, ning seejärel on kajastatud Eesti välisesinduste tegevus ja rahvusvaheline reaktsioon Baltimaade hõivamisele. Raamatu lõpetavad mahukad lisad (skeemid, publitseeritud dokumendid, kaardid). Materjali jaotuse osas võib küll öiendada, et peatükkide lõpus, mitte joone all paiknevate viidete jälgimine nõuab omajagu lappamistööd (nt. raamatu kolmas peatükk on mahult veidi alla 300 lk. ning sisaldab ca 1200 viidet, mis paiknevad 40 järjestikusel leheküljel peatüki lõpus), kuid see pole ületamatu raskus.

Raamatu silmapaistvaks tugevuseks, nagu ka sarja esimese köite puhul, on Baltimaade võrdlev käsitlemine. Olaf Mertelsmann on teravmeelselt sedastanud, et eri maade ajalookirjutust jälgides jääb mulje, et Baltikum ajaloolise regioonina on justkui konstruksioon, mis eksisteerib vaid Lääne-Euroopa ja Venemaa jaoks⁵ – Balti ajaloolased ise end võrdlema ja koos käsitlema ei kipu. Lünki meie teadmistes lähinaabrite paralleelse lähiajaloo kohta täidab kõnealune raamat päris hästi, kuigi ka siin on kohati vajakajäämisi – muu hulgas on jäänud vaatluse alt välja näiteks 1940. a. juunikuised riigipöörded Lätis ja Leedus, mis peaks ometi pakkuma põnevat võrdlusainet.

Soliidsele väljaandele kohaselt on ka allikaline baas väga lai. Lisaks Eesti lähiajaloolasele esmavajalikele võõrkeelte (vene, saksa, inglise) on läbi töötatud hulgaliselt kirjandust ka teistes, „eksootilisemates” keeltes. Igati aukartustäratav on välisarhiividest (eriti muidugi Venemaalt) leitud dokumentide massiiv.

Rasked küsimused

Tulles tagasi teose temaatika juurde, on selge, et aastad 1939–1940 olid üks olulisemaid pöördepunkte Eesti 20. sajandi ajaloos, mil riigi tippjuhtkonna tehtud otsused määrasid maa ja rahva saatuse aastakümneteks. Seetõttu pole ka imestada, et tagantjärele diskussioon tollal

tehtud valikute õigsuse üle on vähemalt viimasel 10–15 aastal olnud Eesti avalikkuses üks kõige vaieldumaid ajaloo-alaseid teemasid, haarates kaasa hulgaliselt inimesi ja kasvades kohati küllaltki emotsionaalseks.

Selles valguses on meeldiv tõdeda, et kõnealuse raamatu autorid on oma käsitluses jäänud ajalooteadusele kohaselt väljapeetuks ja kaineks. Lugejale jäetakse võimalus ise oma arvamus kujundada, pakkudes selleks kohati välja lihtsalt kiretute ajaloo faktide aegrea. Autorite ettevaatlikkust võib välja lugeda ka määrsõnade kuhjamisest mõnes kohas, mis on ilmselt toimetaja valvsa silma alt välja jäänud („Üsna kindel, et [– – –] see seltskond [– – –] etendas Eesti sovetiseerimisel võib-olla väga olulist rolli” (lk. 214); „Võib nähtavasti enam-vähem kindlalt väita...” (lk. 248) jne.). Mõnes üksikus kohas pääseb esiplaanile ka autorite otsene hinnang kirjeldatavatele sündmustele ja protsessidele („[– – –] tekib kohati küsimus, kas Eesti valitsev ringkond oli juba isegi uskuma hakanud seda häma, mida ajakirjanduse vahendusel oli [– – –] oma rahvale ning välisilmale aetud” – lk. 80, jne.). Selge on aga see, et kiretu ülevaade toimunud *hääletust alistumisest*, Eesti riigijuhtide „omalaadest fataalsest tardumusest” on mõjuvamgi kui tahes kirglikust filipikast Konstantin Pätsi tegevusetuse vastu.

Raamatut lugedes kerkivad tahes-tahtmata reljeefsemalt esile ja sunnivad kaasa mõtlema mõned tähtsamad küsimused või teemaderingid, mida erinevad autorid rohkem või vähem põhjalikumalt käsitlevad. Lisaks juba mainitud samm-sammulisele alistumisele sovetide üha tugevneva surve ees (täpsemalt selle otsuse õigsusele) on selline küsimus veel näiteks Pätsi autoritaarreežiimi tahtmatu roll sovetlikule diktatuurile tee ette valmistajana (demokraatlike õiguste ja ajakirjandusvabaduse piiramise ja juht-teab-paremini-mõtteviisi süvendamise kaudu), mille üle on seni, nagu mulle tundub, ka avalikkuses veel küllaltki vähe diskuteeritud. Käsitledes aga vabariigi juhtkonna tegevusetust, kes loobus 1940. a. suvel isegi välisesinduste kaudu rahvusvahelisel areenil aktiivset teavitustööd tegemast ja läänemaailma avaliku arvamuse toelegi apelleerimast, tõuseb uude valgusse

⁴ Hakkab silma, et raamatu koostajad juurutavad 1940. a. juunis sovetide otsesel ähvardusel Eestis ametisse pandud marionettkabineti kohta mõistet „ultimaatumivalitsus”. See tundub olevat hea mõte, sest mõiste „Varese valitsus” rõhutab peaministri nime, keda aga reaalseks valitsusjuhiks pidada oleks ekslik. Veidi irooniline, kuid kahtlemata sisukas on ka Andrei Ždanovi ja teistesse Balti riikidesse läkitatud Kremli erivolinike nimetamine „kuraatoriteks”.

⁵ O. Mertelsmann. Balti ajaloo lühidalt ja kompaktselt. – Sirp 25.11.2010, lk. 5.

probleemiasetus – miks demokraatlik Lääs meile appi ei tulnud? See paneb mõtlema, kui moraalne on nõuda teistelt tegusid enda kaitseks, samas ise selles suunas sammugi astumata.

Koguteose hädad

Kes on vähegi sarnaste ettevõtmistega kokku puutunud, teab, kui vaevanõudev võib olla isegi ühe kergekaalusisema ja väikese autorite arvuga ajalooraamatu (mõni temaatiline koguteos, artiklikogumik vms.) kokkupanek. Seda nii autorite kollektiivi kui ka toimetaja(te) kohapealt. See paneb tundma aukartust kõnealuse raamatu koostajate vastu, sest 15 autori tööde ühendamine 800-leheküljeliseks teoseks on väga raske ülesanne.

Raskused algavad juba planeerimise ja materjali valikuga: millised teemad raamatusse sisse võtta, kust leida võimekad autorid, millisele teemale kui palju ruumi ette näha jne. Seni täiesti läbi töötamata probleemi kallale asuda on raske, kuid näiteks oma tuttava lemmikvaldkonna kohta on ju iga ajaloolane suuteline produtseerima ülimahukat ja üldetailset teksti, põhjustades toimetajale meelehäarmi jne. Raamatus „Sõja ja rahu vahel II” on samuti mõned osad, mis mitesõjaajaloolasest lugeja jaoks kipuvad jääma pikalt lohisema, näiteks Eesti kaitseväge likvideerimine ja repressioonid territoriaalkorpuses. Üsna detailne Kaitseliidu arengu (ja muu hulgas ka mundrite) kirjeldus on raamatusse võetud ilmselt sellepärast, et midagi seesugust esimeses köites polnud. Siiski tundub see siin nüüd pisut üldisest mustrist väljas olevat. Teisalt tuleb au anda mõnele tekstiosadele, mis edastavad küllaltki mitmetahulisi sisu hästi üldistatud ja ladusas vormis, nt. sovetliku valitsemissüsteemi ja repressioonide üldosad. Andes endale aru, et tegemist on eeskätt sõja- ja julgeolekupoliitika ajalooaga, oleks oodanud mõnevõrra põhjalikumat käsitlust „ultimaatumivalitsuse” tegevusest – millega see seltskond siis üldse oma ametis oldud kaks kuud sisustas?

Selliste projektide puhul, kus lõpuks raamatusse minevad käsikirjad laekuvad pikemal ajavahemikul, varitseb tekstide „vananemise” oht. Kui koostamis- ja toimetamisprotsess venib pikale, riskib oma käsikirja varem esitanud autor sellega, et kuniks laekuvad teiste tööd, võib tema poolt läbi kirjutatud teemal vahepeal ilmuda uusi allikaid või avastusi, mis muudavad oluliselt uurimisseisu. „Sõja ja rahu vahel” puhul

on ajaline faktor avaldanud mõju nii palju, et näiteks mitmed mälestused, mille puhul teoses viidatakse arhiivisäilikule, on leidnud vahepeal oma tee trükki⁶ ja on nüüd kergemini kättesaadavad. See ei ole muidugi märkimisväärne aps.

Üks suuremaid probleeme mitme autoriga teoste puhul on tekstide ühtlustamine, seda nii stiililt kui ka üldiselt lähenemiselt. Toimetaja ees seisab alati küsimus, mil määral seda teha. Koguteose puhul oleks ilmselt üks äärmusi standardiseeritud, entsüklopeediline, faktitihe tekst. Teiseks pooluseks aga omanäoline, väheste ühtlustustega autorilooming. Lähenemisenurga või suhtumise poolest ei ole siinses raamatus ilmunud tekstide vahel silmatorkavaid vastuolusid. Iseloomulik on, et üks väheheid momente, mille puhul koguteose eri autorite hinnangud mõnevõrra lahknevad, on just lähenemine Konstantin Pätsi tegevusele (konkreetselt sovetivõimu õigusaktide kinnitamisele pärast juunipööret). Siiski ei ole erinevused ka siin liiga suured: kas pidada vajalikuks välja tuua, et „president jäi oma kokkuleplaslikus käitumises mõnikord ometi mõnevõrra tõrksaks” (lk. 168), või sedastada, et „kirjutas alla, üritamata tavaliselt mingit protesti või vastupanu osutada” (lk. 203)?

Vanakurat üksikasjades

Tuleb aga tõdeda, et raamatu Achilleuse kannaks on selle tehnilise toimetamise nõrkus: faktikordused, teksti vormistamise ja küljenduse osaline ühtlustamatus, hulk pisivigu jne. Korraga mitmes kohas detailides selliseid fakte nagu NKVD-poolne vangilaagrite ettevalmistamine enne plaanitud invasiooni 1940. a. suvel või siis Kaitseliidu relvistamise üksikasju ei olegi võib-olla nii suur patt, sest raamatuteksti järgnevuse loogika seisukohast võib see olla kõigil juhtudel põhjendatud. Omaette kurioosum on aga ratsaväekindrali punaste pükste juhtum. Lugesdes esimest korda kaasaegse poolt „ultimaatumivalitsuse” sõjavägede juhataja kindralmajor Gustav Jonsoni kohta antud kommentaari – et tema „punasus” piirdus ta pükste punase värviga (lk. 124), tundub see tsitaat huvitava leiuna. Teistkordsel lugemisel (lk. 238) enam mitte. Kolmandat korda seda ütlust kohates – seekord hoopis sama „ultimaatumivalitsuse” sõjamistri Rotbergi kohta käivana (lk. 527) – tundub lugu juba piinlik. Autorite soov illustreerida oma tekstiosa värvika tsitaadiga on täiesti mõistetav. Siiski oleks võinud raamatu kokkupanijad pöörata

⁶ Vt. nt. E. Loosaar. Eesti mehe lugu. Mälestused 1939–1971. Tallinn, 2006; J. Uustalu. Kremlis, kongis ja suures Siberis. Tartu, 2009 jne.

sellistele asjadele rohkem tähelepanu ja kordused välja kärpida. Lugejale, kes on võtnud oma sihiks raamat järjest kaanest kaaneni läbi töötada, muutuvad need pidevalt kummitavad punased püksid pikapeale tüütuks ja võivad vähendada muidu head üldmuljet teosest.

Kohati on põhitekstis palju teksti koormavat faktoloogiat, mis oleks olnud lugejasõbralikum esitada eraldiseisvate skeemide ja tabelitena, näiteks territoriaalkorpuse ülesehitus (lk. 274 jj.), Kaitseliidu vorm (lk. 327 jj.) jne. Olukorra teeb mõnevõrra kummaliseks see, et kogu raamatu kohta ainus teksti sees olev tabel, mis kajastab Rahva Omakaitse ülesehitust (lk. 396–397), on pehmelt öeldes ebaõnnestunud küljendatud ja abitu väljanägemisega. Tema esinemine sellisel kujul tuleneb ilmselt lihtsalt toimetajate näpuveast.

Tänapäevasele Eesti ajalookirjutusele kohaselt ja ühe koguteose stiilile igati vastavalt kasutavad autorid valdavalt umbisikulist tegumoodi. Seetõttu torkavad aga eriti silma ja hakkavad häirima sisse lipsanud isikulised vormid „kaldun arvama”, „meile on teadmata” jne., kui neid tekstis järjest liiga palju kohata.

Kohati on leida häirivalt palju näpuvigu – esineb tekstikordusi, mõnedel arhiiviviididel pole antud dokumendi täispealkirja. Kõik see jätab kokkuvõttes lohaka mulje ja, tundmata küll lähemalt selle raamatu arenguprotsessi, annab alust arvata, et teos on valminud liigselt kiirustades. On näha, et hädavajalik kuu (või isegi pool aastat) on toimetamisprotsessis ajalistest varudest puudu jäänud.

Nagu hea lugeja märkab, on eelnev õiendamine küll peamiselt vormiline, mitte sisuline. Ja vormilist õiendamist sellise kaheldamatu suurteose kallal võib pidada kohatuks ja väiklaseks – kas on õige norida mingite punaste pükste kallal, kui jutt on Eesti ajaloo pöördpunktide igas muus osas vajalikust ja eeskujulikust käsitlusest? Siiski, nii nagu üliõpilastööde puhul võib ka nutikas tudeng oma hinde rikkuda kirjavigade ja lohakusega, tõmbab ka selle raamatu puhul pidevalt lonkav vorm alla eeskujuliku sisu pinnalt kujunevat head muljet.

Kui „Sõja ja rahu vahel” ilmumistsükkel jätkub senise kuueaastase sammuga, võib sarja järgmise köitega tutvumist loota 2016. aastal ja viimase osaga 2058. aastal. Aga võib-olla ei peaks tingimata ka nendeks daatumiteks pingutama? Sellises asjas on vast põhjalikkus ja viimistletus kiirusest tähtsam.

Hiljar Tammela

Sovhoosid stalinlikus Eestis: suured ootused ja tegelikkus

Von den Restgütern zu den

Sowchosen in Estland 1939–1953.

Dokumentensammlung. Herausgegeben von David Feest unter Mitarbeit von Karsten Brüggemann. Lit Verlag Berlin, 2010. 224 lk.

Saksa ajaloolane David Feest on Karsten Brüggemanni abiga välja andnud dokumendipublikatsiooni „Von den Restgütern zu den Sowchosen in Estland 1939–1953”, mis sisaldab 68 eesti ja vene keelest saksa keelde tõlgitud dokumenti ja asjakohast sissejuhatust kogumikule. Feesti näol on tegemist kahtlemata sõjajärgse Eesti poliitilise ja sotsiaallajaloo asjatundliku spetsialistiga. 2007. aastal ilmus tema sulest monograafia „Zwangskollektivierung im Baltikum. Die Sowjetisierung des estnischen Dorfes 1944–1953”, milles ta käsitles sõjajärgses Eesti põllumajanduses ning maaelus toimunud muutusi.

Retsenseeritavas dokumendikogumikus tahaksin pikemalt peatuda sissejuhatusel. Selles tutvustatakse publikatsiooni väljaandmise eesmärki, milleks on kujutada Eesti NSV näitel raamtingimusi, milles sovhoosid moodustati, vaadelda, kuidas oli nendes organiseeritud töö ning milliste raskustega Nõukogude põllumajandusettevõtted igapäevaelus vastamisi seisis.

D. Feest viitab õigustatult temaatika uudusele. Sovhoosidest on kirjutatud suhteliselt vähe endises NSV Liidus ja tänapäeval Venemaal ning peaaegu üldse mitte Läänes. Eestigi ei kujuta endast selles mõttes erandit. 1972. aastal ilmunud sotsialistliku põllumajandusjuhi Ferdinand Luhti käsitus sovhooside arengust ja ökonoomikast või 1983. aastal ilmunud teatmik põllumajandussüsteemi organisatsioonist ja struktuurist on praegusel ajal tarvitatavad ehk üldiste ruumiliste andmete ning statistika eesmärgil, kuid mitte laiemalt.¹ Tervikpilti

¹ F. Luht. Eesti NSV sovhooside areng ja ökonoomika. Tallinn, 1972; Eesti NSV põllumajandussüsteemi organisatsioon ja struktuur aastail 1940–1960. Aja-looteatmik. III osa. Koost. I. Kongi. Tallinn, 1983.